

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ
Центр післядипломної освіти, заочного та дистанційного навчання
Кафедра теоретичної психології

ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ТА МОЛОДІ
НА ЕТАПІ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ

Кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти
4-го курсу заочної форми навчання
за спеціальністю 053 Психологія
Єлизавети ТОКАРЕВОЇ

Науковий керівник
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри
теоретичної психології
Оксана ХРИСТУК

Рецензент
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри
теоретичної психології
Ольга УГРИН

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

«___» _____ 2024 р., протокол № _____

Завідувач кафедри теоретичної психології

доктор психологічних наук, професор

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів – 2024

АНОТАЦІЯ

Токарева Є.А. Особливості агресивної поведінки підлітків та молоді на етапі повномасштабного вторгнення.

Робота присвячена вивченню особливостей агресивної поведінки у підлітків та молоді на етапі повномасштабного вторгнення 24.02.2022, для кращого розуміння даної проблематики.

В роботі розглянуто основні теоретичні засади до трактування агресивної поведінки з точки зору психології та соціології за З. Фрейда та К. Лоренца, Джона Долларда, Н. Міллера; Альберта Бандури та Мартіна Селігмана, Стівен Майєра.

Для реалізації завдань дослідження було використано тест - опитувальник А. Баса та А. Даркі "Опитувальник агресивності та ворожості". Емпірично досліджено агресивну поведінку та її особливості у підлітків та молоді, виявлено закономірності формування агресивної тенденції та її збільшення внаслідок повномасштабного вторгнення, надано рекомендації щодо профілактики та терапії агресивної поведінки.

Ключові слова: Агресія, Повномасштабне вторгнення, Підлітки, Молодь, Ризики, Наслідки, Психологія, Соціологія, Війна

Annotation

Tokareva Y.A. Peculiarities of aggressive behavior of teenagers and young people at the stage of full-scale invasion.

The work is devoted to the study of the characteristics of aggressive behavior among teenagers and young people at the stage of the full-scale invasion on February 24, 2022, for a better understanding of this issue.

The paper examines the main theoretical foundations for the interpretation of aggressive behavior from the point of view of psychology and sociology according to Z. Freud and K. Lorenz, John Dollard, N. Miller; Albert Bandura and Martin Seligman, Stephen Mayer.

To implement the research tasks, a test was used - the questionnaire of A. Buss and A. Durkey "Questionnaire of aggressiveness and hostility". Aggressive behavior

and its features in teenagers and young people were empirically investigated, patterns of the formation of an aggressive tendency and its increase due to a full-scale invasion were revealed, and recommendations for the prevention and therapy of aggressive behavior were provided.

Keywords: Aggression, Full scale invasion, Adolescents, Youth, Risks, Consequences, Psychology, Sociology, War

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. Агресивна поведінка в психологічній та соціологічній теорії.....	
1.1. Загальні теорії агресивної поведінки в психологічній та соціологічній науках.....	6
1.2. Характеристика видів та форм вираження агресивної поведінки.....	10
Висновки до Розділу I.....	15
РОЗДІЛ II. Емпіричне дослідження агресивності підлітків та молоді на етапі повномасштабного вторгнення.....	
2.1. Характеристика вибірки та методики дослідження, аналіз результатів.....	17
2.2. Кореляційний аналіз емпіричного дослідження.....	21
2.3. Рекомендації щодо психопрофілактики та психокорекції агресивної поведінки.....	29
Висновки до Розділу II.....	37
ВИСНОВКИ.....	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	42
ДОДАТКИ.....	46

ВСТУП

Актуальність бакалаврської роботи полягає у розкритті особливостей агресивної поведінки та її рівня, оскільки населення України, зокрема підлітки та молодь, зіткнулися із воєнною агресією, що негативно впливає на психіку та фізичний стан людини, призводить до низки психотравмуючих наслідків, які суттєво впливають на якість та рівень життя. Молодь та підлітки зіткнулися із порушеннями основних положень Конвенції про права людини, зокрема порушено їх недоторканність та цілісність. Молоде покоління є невід'ємною частиною держави та її існування, тому необхідно звернути уваги на явище агресії серед молодого та підростаючого покоління, оскільки високий рівень агресії зумовлює соціальну дезінтеграцію, ризик вандалізму та підвищену травматизацію населення, економічні кризи та підвищення рівня порушення чинного законодавства - всі та більше факторів спричиняють затримку розвитку держави та ймовірність її зникнення.

Мета бакалаврської роботи полягає у розгляді особливостей агресивної поведінки та агресії у психології та соціології в теоретичному контексті; розгляді типів агресії та форми вираження; проведенні емпіричного дослідження агресії та агресивності підлітків та молоді від початку повномасштабного вторгнення та аналізом й інтерпретацією. Зокрема, надати рекомендації задля підтримки соціально-психологічного балансу шляхом профілактики, психотерапевтичної та психокорекційної діяльності.

Завдання:

- Розглянути теорії агресії у психологічній та соціологічній науках
- Розглянути форми та способи вираження агресії, агресивності у підлітків та молоді
- Провести дослідження особливостей агресивної поведінки підлітків та молоді на етапі повномасштабного вторгнення, аналізувати та інтерпретувати результати дослідження
- Надати рекомендації та розглянути психопрофілактичні, психотерапевтичні та психокорекційні методи агресії та агресивності

- Обґрунтувати дослідження у висновках

Об'єкт дослідження: Психічний стан підлітків та молоді на етапі повномасштабного вторгнення

Предмет дослідження: Особливості явища агресії у підлітків та молоді під час повномасштабного вторгнення

Гіпотеза дослідження: Припускається, що від початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України від 24.02.2022 року, агресія та агресивність підлітків та молоді зростає внаслідок воєнної агресії, порушення прав людини, її цілісності та системи функціонування соціальних інститутів тощо. Припускається, що підвищена агресія підлітків та молоді виступає захисною реакцією (нормальною реакцією) на ненормальні події, стрес та пережитий досвід.

Теоретичною основою для емпіричного дослідження теми проекту стали біологічна теорія походження агресії; Психоаналітичний підхід (психологічні теорії) З. Фрейда та К. Лоренца; Фрустраційна теорія Джона Долларда, Н. Міллера; Теорія соціального навічання Альберта Бандури та експеримент “Передачі агресії шляхом імітації агресивних моделей; Теорія вивченого безсилля Мартіна Селігмана та Стівен Майєра.

Наукова (теоретична) новизна теми “Особливості агресивної поведінки у підлітків та молоді на етапі повномасштабного вторгнення”: 1) виявлено різний рівень чутливості до травматичних подій і досвіду у підлітків та молоді, зокрема індивідуальні відмінності та фактори впливають на прояв агресивної поведінки та насильницької діяльності; 2) розглянуто зміни у соціальній структурі особистості під впливом воєнної агресії, що зумовлює реакцію “агресія на агресію” як детермінанта зміни поведінки; 3) виявлено систему індивідуальних факторів та зовнішніх впливів, що сприяє формуванню та ескалації агресії у підлітків та молоді в умовах війни; 4) використано методику прогнозуючої моделі та надано рекомендації структурного втручання для пом'якшення агресивного стану або його усунення, допоміжна інформаційна база для розробки цілеспрямованої стратегії втручання або інших досліджень.

Практична значущість. Результати дослідження здатні допомогти у розробці програм ефективного впливу на зниження рівня агресивної поведінки й профілактику психічного здоров'я та стресостійкості. Проєкт виявляє унікальні потреби підлітків та молоді в умовах війни й надає рекомендації щодо втручання у вирішення проблематики на основі проведених досліджень та фактичних даних, допоможе галузі психології, соціології та гуманітарним організаціям у наданні необхідних соціальних послуг та психологічної підтримки. Зумовлення соціальної ініціативи у вирішенні проблеми агресивної поведінки у підлітків та молоді, що постраждали від війни. Ініціатива може зосередитися на лікуванні психологічних та фізичних травм, підтримка у задоволенні базових потреб та розв'язання конфліктів. Практичне значення презентованої роботи поширюється на психокорекційні та психопрофілактичні заходи з метою отримати детальну картину в ході вивчення агресії. Подібне розраховане на стратегію раннього виявлення та діагностування агресивної поведінки, превентивні втручання, які зменшать поширення агресії серед населення, зокрема підлітків та молоді.

Методологія емпіричного дослідження обраної теми полягає: у *теоретичному аналізі* тематичної літератури, статей, синтезуються та критично оцінюються теоретичні бази та результати попередніх досліджень, визначається ключові теоретичні визначення та емпірична доказовість теми; *метод аналізу контенту* в обробці текстового вмісту певної літератури й інтерпретації до теми проєкту; *метод мета-аналізу й якісного аналізу* емпіричного дослідження агресивності підлітків та молоді на етапі повномасштабного вторгнення. Обробка та аналіз результатів для підтвердження поставлених гіпотез.

Структура бакалаврської роботи складається з: титульна сторінка, анотація, зміст бакалаврської роботи, вступ, перший розділ 1.1. та 1.2, висновки до розділу першого, другий розділ 2.1,2.2.,2.3, висновки до розділу другого, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків I, II, а також зображень: 2.1.1., 2.1.2, 2.1.3., 2.1.4., 2.1.5, 2.2.1., 2.2.2, 2.2.3., 2.2.4., 2.2.5, 2.2.6

Розділ I. Агресивна поведінка в психологічній та соціологічній теорії

1.1. Загальна теорія агресивної поведінки в психологічній та соціологічній науках

В психологічній науці явище агресії виступає складною поведінкою, яка має певні форми та способи вираження. Психологія розглядає певні підходи до визначення агресії та агресивності. Безумовно, кожна теорія дає додаткове розуміння та інтерпретацію агресії згідно тих чи інших обставин:

Біологічна теорія агресії. Дана теорія говорить про те, що агресія та агресивність мають тісний зв'язок із функціоналом кори головного мозку та ЦНС. Відповідно, доведено існування певних ділянок мозку та гормонів (спад або зростання тестостерону, окситоцину, дофаміну, серотоніну тощо), що впливають на динаміку агресії шляхом зростання ворожості та її деактивації, подібна поведінка притаманна як людям, так й іншим живим істотам. Зокрема, було висунуто припущення, що люди із високим рівнем агресії мають певні дефекти у функціонування відповідальних за агресію ділянок та порушення гормонального фону. До уваги беруть певні генетичні чинники появи агресії, а саме наявність аномалій у хромосомному ланцюгу, що нерідко призводить до відсталості та високої агресивності[31]. Біологи виділяють чималий вплив біохімічних чинників на рівень агресії та його деструкцію. Вплив алкоголю та наркотичних речовин змінює поведінку шляхом інтоксикації, організм втрачає здатність до нормального функціонування. Наявність захворювання різного ступеню тяжкості, прийом ліків, зокрема тих, що мають тісний вплив на психіку, зумовлюють агресивність як чинник психофізіологічного характеру.

Психологічна теорія агресії припускає, що агресія - базова інстинктивна поведінка живого організму, що спрямована на самозахист та виживання. Наприклад, Зигмунд Фройд у своїй психоаналітичній теорії виділив дві основні групи інстинктів, такі як: "Ерос (еротичні інстинкти життя) і Танатос (руйнівні інстинкти смерті). Енергія інстинктів життя називається «лібідо». Інстинкти життя включають голод, спрагу, інстинкт самозбереження, сексуальний потяг. Інстинкти смерті — деструктивні сили, що можуть бути спрямовані як всередину

індивіда (мазохізм або самогубство), так і зовні (ненависть та *агресія*)” [23, ст.17-18]. Згідно його роздумів, агресія та ненависть є тим, що руйнує індивіда та його життєдіяльність, знижуючи рівень якості життя та комунікації. Підтримуючи думку З. Фрейда, Конрад Лоренц, розглянув агресію як явище, що є вродженим та інстинктивними; як те, що приймає участь у боротьбі за виживання та розмноження, що має власну динаміку й темп, способи вираження та здатне до накопичення. К. Лоренц зауважив, що внутрішньо схована агресія без процесу вираження, накопичується й з плином часу стає руйнівною, становить серйозну небезпеку для техногенного розвитку, культурно-історичної спадщини.

Фрустраційна теорія агресії. (Дж. Доллард та Н. Міллер). Учені зробили висновок, що фрустрація часто призводить до вияву агресії. Фрустрація – це більш-менш тривалий негативний стан, породжений мотиваційним конфліктом, відчуттям людини неможливості досягти бажаної мети. Фрустрація може спричинити пряму або заміщену агресивну реакцію, а може завершитися відмовою від мети. Тобто, фрустрація не обов’язково призводить до агресії. Людина може відмовитися від мети, впасти в апатію, пережити регрес (примітивізація поведінки), або ж фіксацію (нав’язливе повторення певних дій, їх безрезультативність для мети) [26, ст. 93].

Теорія соціального наuczіння. Згідно з теорією соціального наuczіння, представником якої є А. Бандура, люди засвоюють навички агресивної поведінки шляхом спостереження та імітації за поведінкою інших, зокрема під впливом нагород та покарань. Цю теорію А. Бандура сформулював як результат низки експериментів, що показали таке. Діти, які не бачили агресивної поведінки експериментатора, рідко бавились або розмовляли агресивно. Вони поводитись спокійно, хоч і переживали фрустрацію. Ті з них, кому довелося бути свідками агресивних проявів експериментатора, частіше брали в руки молоток, щоб ударити ним ляльку, діти часто повторювали дії експериментатора, його слова. Спостереження за агресивною поведінкою дорослої людини навчило їх вияву агресії. Це показує, що найбільше агресивних реакцій виявляли діти, які попередньо спостерігали агресивну поведінку дорослих, а також фільм, де

дорослі проявляли таку поведінку. Найменше агресивних реакцій діти виявляли після того, як спостерігали доброзичливу, зовсім неагресивну розмову дорослих. На думку А. Бандури, сім'я, субкультура і засоби масової інформації щодня дають дітям різні уроки агресивності [26, ст. 95].

Теорія вивченого безсилля. Основна думка теорії говорить про стан людського розуму, який перебуває у безсиллі змінити або контролювати ситуацію, навіть за наявності можливостей. Відчуття безпорадності виникає під постійними неконтрольованими та неприємними ситуаціями, за Мартін Селігман та Стівен Майер. Базою у дослідження за розробки теорії стали експерименти над тваринами: собаки перебували у закритому приміщенні й зазнавали неконтрольованих ударів струмом, що напочатках викликало у собак бажання втечі та уникнення ударів. Втім, собаки за деякий проміжок часу спроби втечі та уникнення зійшли на нуль, що саме цікаво, за можливості уникнення від електричного, вони все одно продовжували терпіти та бути бездіяльними. Відповідно, таку реакцію назвали “завчена безпорадність”, що і стало головною тезою у теорії вивченого безсилля. З часом, теорію почали застосовувати до поведінки людини та пояснювати через призму психології. Теорія говорить, що людина із вивченою безпорадністю впевнена, що вона не в силах контролювати обставини власного життя та впливати на певні події за власними інтересами. Через таку думку, індивід переживає почуття безсилля та відсутність мотивації до будь-чого, особливо до можливостей змінення ситуації життя, за існування шляхів виходу та потенційно корисних рішень. Переважають стани депресії та агресії, оскільки відчуття безсилля, безнадія та низька самооцінка викликають ілюзію марнотратства сил й часу та відсутність сенсу певної діяльності, зокрема відповідальності за своє життя. [33]

Соціологія як наука досліджує умови та функціонування суспільства між собою та індивіда з суспільством. Соціологія визначає агресивну поведінку через призму групової динаміки соціальної взаємодії й культурно-традиційних впливів та суспільних структур, тобто агресія розглядається через призму соціального контексту, нормативів та інститутів, що проливає світло на колективні

компоненти агресивної поведінки. Перелічимо способи вивчення феномену агресії у соціології:

- Культурні фактори та соціалізація. Індивід в процесі своєї життєдіяльності соціалізується та набуває культурних компонентів згідно свого оточення: сім'я, школа, духовні установи, культурні сформовані норми оточуючого суспільства. Соціологи досліджують цінності та норми суспільств, очікування його щодо агресії та поведінки та особливості індивідуального ставлення та прояви агресії.
- Нерівність та соціальна структура. Соціологи збирають дані про суспільні структури та інститути, до складу яких входять: економічна нерівність, соціальна ієрархія й диференціація влади над суспільством, ці компоненти впливають на появу агресивної поведінки та її глобальному поширенню. Явище нерівності як процес маргіналізації та дискримінації призводить до розчарування, фрустрації тощо серед певних груп населення різного ієрархічного статусу.
- Ідентичні та соціальні групи. Групова динаміка суспільства впливає на формування агресивних патернів, соціальна ідентичність визначає людину до певного соціального угруповання, як з негативним впливом, так і з позитивним. Соціологи визначають можливість опору або динаміку агресивного поширення через соціальну ідентичність та групові норми. Формуючими тенденціями може стати тиск однолітків або ж з боку авторитетних осіб, наприклад батьків.
- Розвиток суспільства, технологій та медіа простору. Дослідження ЗМІ дозволяє простежити вплив негативної інформації на формування агресивної поведінки або підвищення рівня агресії, зокрема як й відеоігри або будь-який інформаційний канал.
- Соціальний контроль та інститути. Правоохоронна та правова система з соціальною політикою регулюють агресивну поведінку. Досліджується ефективність діяльності вказаних інститутів у боротьбі та профілактиці агресії та агресивної діяльності. [34]

Отже, соціологія намагається дослідити агресію способом дослідження через соціологічні фактори та соціальні взаємодії, в яких знаходиться особа, а

також відшукати підхід та створити методи до зменшення рівня агресії й поліпшити загальним стан населення.

1.2. Характеристика видів та форм вираження агресивної поведінки

Український термінологічний словник екстремальної та кризової психології визначає агресивність як “стійка риса особистості – готовність до агресивної поведінки. Рівні агресивності визначаються як навчанням у процесі соціалізації, так і орієнтацією на культурно-соціальні норми, найважливішими з яких є норми соціальної відповідальності й норма відплати за акти агресії.”[3, ст. 37]. Акти агресії це – “індивідуальна або колективна поведінка, дія, спрямована на заподіяння фізичної чи психологічної шкоди, збитку або на знищення іншої людини чи групи людей”[3, ст. 37]. Існують наступні форми та способи вираження агресії:

- **Фізична агресія.** Найпоширеніша агресивна реакція, за якої людина наносить фізичну шкоду іншій людині або речам, нерідко самій собі (мазохізм, селфхармінг), така реакція може виходити з-під контролю суб’єкта, що призводить до трагічних наслідків. Для подібної ситуації існує *термін афекту*, що означає поглиблений психічний стан людини з швидким перебігом та бурхливим супроводом, за якого людина ніби “споглядає” те, що робить без змоги контролю, або зовсім не пам’ятає ситуації та не може пояснити власні дії. Фізична агресія, зокрема, виражається як форма залякування, превентивний удар як знак попередження та готовності до активних насильницьких дій.

В умовах війни: Участь у бойових діях молодих людей та діти-військові, яких примушують або завербували до озброєної діяльності, вони виявляють фізичну агресію з використанням зброї: рейди, оборонні дії на нуль зоні тощо, що веде до поранень та смертей; Молоді люди та підлітки, особливо ті, хто перебуває на окупованих територіях, примусово виконують фізичну роботу з важкими навантаженнями; Примусовий живий щит або камікадзе; Бандитська діяльність та вуличне насильство; Сексуальна експлуатація й насилля до молодих жінок та

дівчат, менше до осіб чоловічої статі; Примусове переміщення та перебування у таборах для біженців, притулках тощо загострює напругу та стан дефіциту ресурсів; Міжгромадська конфронтація через військово-політичні погляди.

- **Реляційна агресія (непряма агресія)** як вид агресивного впливу на людей через інших людей, зазвичай у вигляді маніпуляцій та злісних пліток, жартів, які переходять на особистісні образи, навмисне виключення члена з соціальної групи або ж підрив репутації чи стосунків за допомогою соціальних мереж. Реляційна агресія спрямована на контроль соціальних зв'язків й становища. Також, агресія без спрямованості на об'єкт, це фізичні прояви агресії, які не зачіпають іншу людину, наприклад: удар по столі, удар по стіні, кидок певної речі тощо.

В умовах війни: Соціальної ізоляції шляхом відокремлення себе; Поширення неправдивої інформації та чуток; Залякування офлайн/онлайн та кібербулінг; Непрямі акти агресії; Стигматизації та навішування ярликів; Унасильнення відносин.

- **Роздратованість** - це нормальна реакція на стрес та невдачі, вона є поверхневою і виглядає як прояв негативних переживань й підвищена збудливість (грубість, зверхність, критика, підвищена плаксивість та емоційність), також виражається у невербальних проявах (зітхання або закочування очей), що передають контекст дратівливості та розчарування. Роздратованість присутня у навчальному процесі як механізм подолання стресу але роздратованість має тенденцію до зростання, якщо людина й далі перебуває у стресі та зазнає невдач.
- **Образа** у свої двох значеннях є агресивною реакцією. Перше, образа є гірким почуттям досади або вкоріненим гнівом та злобою до неправильних вчинків чи несправедливого відношення, незадоволених власних потреб але виступає у пасивній формі за вираженням. Друге, образа є поганим висловлюванням з метою образити когось і викликати в нього гірке почуття досади через якусь подію тощо.

В умовах війни *роздратованість та образа* виражається у: Конфронтація між підлітками, між молоддю підтримуються словесними образами у контексті розмови, принизливі фрази, зауваження, що може підтримуватися ненормативною лексикою спрямовані на провокацію та приниження одне одного; Непокірність та нешанобливість до авторитетних осіб, старших осіб й суспільства загалом; Агресія, що спрямована на однолітків з індивідуальними особливостями, які не відповідають вимогам агресорів.

- **Вербальна агресія** є словесним вираженням негативних емоцій та переживань, формуються образливі думки, часто виражаються ненормативною лексикою, погрозами та прокльонами, формою та інтонацією (крик, виск). Мета вербальної агресії - змусити співрозмовника відчувати дискомфорт та неповноцінність.

В умовах війни для прояву вербальної агресії існує декілька причин: Мова ворожнечі та дегуманізація, які виражаються у спосіб пропаганди, спілкування та риторики викликає ненависть та відразу; Методи утвердження та контролю у розпалі розмови використовують погрози та залякування; Глузування та образливі дії з приналежних до ворожої нації чи людей вимушено переселених; Поширення міжособистісного ненормативного та агресивного спілкування; Примусовість до комунікації або агресивна комунікація; ЗМІ, соціальні мережі та месенджери, радіомовлення поширюють контент, який включає у себе агресивні моменти.

- **Пасивно-агресивна поведінка.** Це поведінка з непрямим опором, ворожими намірами й простояння вимогам або є невідповідність до очікувань інших людей. Пасивно-агресивна поведінка проявляється через непомітне вираження опору до соціальних потреб та розчарування в певних людях/ситуаціях. Вираження також мають саркастичний характер, прокрастинацію та ігнорування, також можливі прояви зневажливих виразів та втеча від прямої конфронтації. Зазвичай, люди з пасивно-агресивною поведінкою неспроможні, або не бажають, відкрито висловити

свої думки та невдоволення, гнів або неприємні переживання, підґрунтям може бути страх сутички або осуду.

В умовах війни: уникнення та ігнорування наданих інструкцій або рекомендацій, запитань, прохань від авторитетних осіб, віськовокомандувачів, правоохоронних органів або ж батьків тощо з метою висловлення незгод; Халатність, непокорність та саботажування це навмисне й неякісне виконання поставлених завдань та роботи як висловлення своєї позиції стосовно ситуації або відношення до певної особи; Агресія через сарказм є поширеною серед підлітків та молодих людей, оскільки це легкий спосіб висловлення незадоволення та прискіпливості через інтонацію голосу, міміки обличчя та у глузівній манері; Можна спостерігати модель поведінки жертви через навмисну безпорадність або зволікання до роботи, задач й мети. Підлітки та молодь вдають безпорадних аби створити незручні умови оточуючих, зволікання своєю відповідальністю надає додаткове навантаження на інших людей, що є непрямим викликом для них; Нещирість у вибачення та нещирі компліменти, як обман або глузування, подача прихованої інформації, також є проявом пасивно-агресивної поведінки. Пасивно-агресивна поведінка в умовах війни це інструмент для вираження почуттів та емоцій, механізм подолання великого стресу й безсилля у складному становищі.

- **Негативізм.** Немотивована поведінка, яка виражається в супротивній або ж протилежній поведінці до певної соціальної групи, явища, події тощо. Негативізм виступає як психологічний захист від певних впливів, що викликають у людини протиріччя її переконанням, ставленню та цінностям. Негативізм має два види: активний негативізм - цілеспрямована поведінка з протилежною дією/відповіддю на прохання; пасивний негативізм - повне ігнорування прохань та вимог, супротив на фізичному рівні.

В умовах війни негативізм та пасивно агресивна поведінка як: уникнення та ігнорування наданих інструкцій або рекомендацій, запитань, прохань від авторитетних осіб, віськовокомандувачів, правоохоронних органів або ж батьків тощо з метою висловлення незгод; Халатність, непокорність та саботажування;

Агресія через сарказм; Можна спостерігати модель поведінки жертви через навмисну безпорадність або зволікання до роботи, задач й мети.; Нещирість у вибачення та нещирі компліменти, як обман або глузування, подача прихованої інформації.

- **Аутоагресія.** Це агресивна поведінка суб'єкта, що спрямована на заподіяння шкоди самому собі. Самошкода може бути спрямована на будь-яку сферу життя суб'єкта, виражається у самокритиці та занедбанні власних амбіцій, нанесення тілесних ушкоджень як самопокарання, зокрема суїцидальна поведінка та самогубство, самозвинувачення та самокритика. Формується девіантна поведінка та переважають неадаптивні механізми адаптації (алкоголізм, наркоманія, проституція, азартні ігри тощо).

В умовах війни: самоушкодження, суїцидальна поведінка та акти самогубства (успішні/неуспішні), самоізоляція або ж нехтування власними потребами (їжа та вода - голодування, безсоння, безробіття тощо) та важкими переживаннями до критичних наслідків, психосоматичні та/або соматопсихічні захворювання й їх ігнорування. Вживання наркотичних речовин, тютюнових виробів та алкоголю як спосіб неадаптивного механізму подолання стресу та травми.

- **Підозрілість** як психологічний тривожний стан людини, який нерідко є фоновим, що змушує відчувати недовіру до оточення, інформації, надмірний скептицизм та критичність, категоричність. Підозріла людина часто поводить себе з обережністю по відношенню нового: знайомства, події, новини, зміни у житті. Часто підозрілість виражається в агресивній поведінці як спосіб захиститися від потенційної небезпеки. Людина обмежує себе та свій світогляд через страх зазнати певних незручностей або ж навіть шкоди для себе та власного благополуччя.

В умовах війни: страх та фоновий тривога, що стосується безпеки особи, а саме наявність постійної небезпеки для життя та благополуччя, через що виникає агресія; Через дефіцит ресурсів та матеріальних благ, підозрілість підлітка чи молоді особи зростає до оточуючого соціума з переживання про те, що ближчі

можуть заподіяти шкоду або обікрасти; Підозрілість до думок та дій осіб, що не відповідають актуальній ідеології чи поширені пропаганді певної тематики, зокрема політичної та військової; Наявність ПТСР у підлітка чи молоді особи обумовлює підозрілість як один із способів подолання стресу; Відсутність комунікації через певні причини, зокрема технічні, провокують викривлене тлумачення намірів інших людей; війна формує підозрілість до іншої культурно-етнічних осіб, з метою захисту та попередження потенційної небезпеки. [30]

Таким чином, особливість агресивної поведінки підлітків та молоді під час військових дій обумовлена спрямованістю та контекстом, які несе агресія як відповідь до конкретного подразника. Переважно, будь-яка комбінація основних форм вираження агресії, будуть називатися деструктивними - ті, що спрямовані на шкоду собі та /або іншим. Агресивна поведінка є складною системою взаємодії різних факторів, які впливають на формування агресивної тенденції, її динаміки та поширеності серед підлітків та молоді, населення зокрема. Для того, щоб визначити певні індивідуальні особливості агресивної поведінки особи в умовах війни, необхідно враховувати соціально-економічне становище, побутові умови й сімейну динаміку, зважаючи на можливість освіти та праці, фізіологічні та неврологічні особливості розвитку підлітка та молоді особи, оскільки люди з інвалідністю та психічними та інтелектуальними розладами мають агресивну поведінку, яка також може формуватися внаслідок військової агресії.

1.3.Висновки до Розділу I

Отже, в процесі дослідження теоретичної складової агресивної поведінки у психологічній та соціологічній науках, через теорії та експерименти, агресія та агресивна поведінка є складним явищем. Визначено підходи для інтерпретації агресії та агресивності. Наприклад, біологічна теорія агресії розкриває агресію як інстинкт до виживання та самозбереження, збереження роду та території. Психоаналітична теорія класиків психологічної науки наголошує на деструкції явища агресії через неконтрольовані імпульси та наміри нанесення шкоди; наголошують на тому, що агресія як те, що завжди є з людиною, й іноді бере

контроль над нею. Фрустраційна теорія та теорія завченої безпорадності розповідає про етіологію агресії через невдалі спроби недосягнуті цілі, як позиція несприйняття власних можливостей, завченої безпорадності та несприйняття можливостей щось вирішити в цілому для покращення рівня життя. Теорія соціального навчання стверджує, що агресія є завченою поведінкою згідно отриманих стимулів та спостереженні агресивного прояву з боку оточення, зокрема постійне перебування в агресивній атмосфері.

Агресія має певні форми та варіації вираження: фізичну агресію як пряму, як та що спрямована на фізичному рівні; реляційну агресію як непряму; вербальну з елементами маніпуляції, шантажу, ненормативної лексики тощо; пасивно - агресивну поведінку, а саме у вираженні сарказму перешкоджання розвитку власних комунікативних здібностей та формуванню соціальних зв'язків; образи як на рівні заподіяння моральної шкоди іншому, так і сприйняття ситуації близько до серця й почуття образи, гіркоти до об'єкта; роздратованість як фоновий емоційний стан, що проявляється в гострих реакціях на незначні проблеми, невдачі та питання; негативізм як супротив небажаним вимогам чи проханням, загальну підозрілість (недовірливість) та аутоагресію як свідоме чи несвідоме нанесення шкоди собі як в психологічному та фізичному плані самим суб'єктом. Психологічна та соціологічна наука виділяє багатовимірність агресії та агресивної діяльності з великою кількістю теоретичних поглядів на проблему походження та вирішення.

РОЗДІЛ II. Емпіричне дослідження агресивності підлітків та молоді на етапі повномасштабного вторгнення

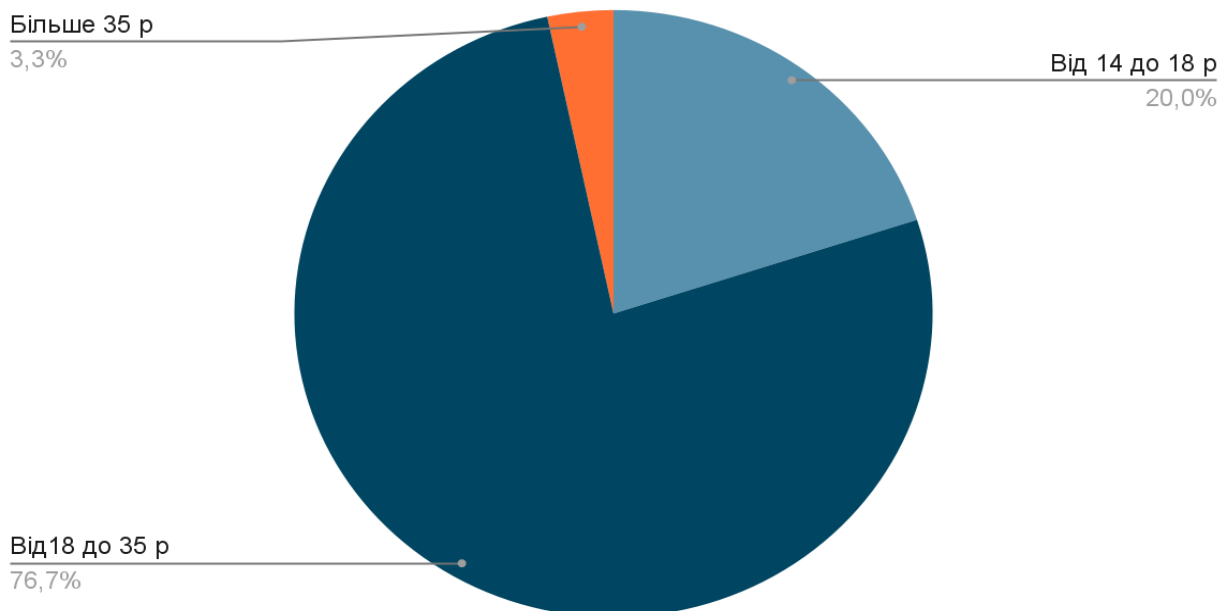
2.1. Характеристика вибірки та методики дослідження, аналіз результатів

Основним завданням емпіричного дослідження є дослідити особливості агресивної поведінки підлітків та молоді на етапі повномасштабного вторгнення, провести кореляційний аналіз результатів, знайти підтвердження або ж спростування гіпотези дослідження.

Для виконання поставлених завдань було обрано психодіагностичний тест-опитувальник А. Г. Баса та А. Даркі 1957 року, який дозволяє дослідити несприятливі та агресивні реакції через індекс агресивності та індекс ворожості, зокрема рівень агресивної мотивації (РАМ). Досліджувані відповідають на поставлені 75 тверджень “Так” або “Ні”. Для доповнення отриманих результатів, інтерпретується загальна кількість балів від набраних восьми шкал, а саме: фізична, вербальна, непряма агресії, негативізм, роздратування, підозрілість, образа та аутоагресія. На думку А. Баса та А. Даркі, людська агресивність є властивістю її особистості, що зумовлені різними деструктивними тенденціями та чинниками, що частіше фігурують в області суб’єктно-об’єктних відносин. Відповідно, від початку повномасштабного вторгнення 24.02.2022, деструктивні впливи та чинники зростають, що провокує підвищення рівня агресії та ворожості.

Дане емпіричне дослідження було проведене з 09.12.2023 по 07.01.2024, в загальній сумі 30 днів. Дослідження проводилося в онлайн формі за використання google forms. В дослідженні брали участь 30 осіб різної вікової категорії (див табл. 2.1.1). Відповідно до ООН, підлітковий вік становить з 10 років по 18, а молоді люди (молодь) - від 18 до 35 років, стать та особистості респондентів є конфіденційною та приватною інформацією, яка не буде поширена. Після закінчення терміну проходження, опитування було закрито та готове до процедури аналізу та підрахунків. В ході вивчення відповідей, було прийнято рішення поділити учасників на дві групи: Група А, кількість

Вікова категорія опитуваних

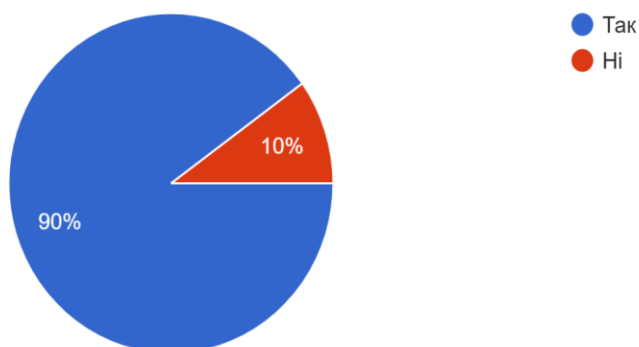
2.1.1. Вікова категорія опитуваних

відповідей становила більший відсоток; Група В, кількість відповідей становила менший відсоток. Отже, дослідження особливостей агресивності підлітків та молоді мало порівняльний та оцінковий характер.

В кінці опитувальника були декілька запитань, що не входять в загальну кількість методики А. Баса т А. Даркі, але розкривають проблему агресивності та дозволяють респонденту поділитися своїм становищем та думкою.

Чи вважаєте Ви, що від початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року, Ваш психоемоційний чи фізичний стан погіршився?

30 відповідей

2.1.2. Додаткове питання 1

Перше додаткове питання (див. зобр. 2.1.2) дозволило респондентам оцінити свій психоемоційний та фізичний стан й пов'язати його із подіями від 24.02.2022 року. В результаті, 90% опитаних вважають, що їх самопочуття погіршилося від початку повномасштабного вторгнення, а лише 10% опитуваних з подібним припущенням не погодились. Обгрунтовуючи подібні дані, можна стверджувати, що воєнні дії мають значний вплив на психіку та здоров'я людини, зокрема підлітки та молодь можуть прослідкувати зміни та провести паралель між подіями та власними переживаннями. Друге додаткове

Чи переживаєте ви апатію, втоми або ж фрустрацію? До початку війни було так само чи щось змінилося?

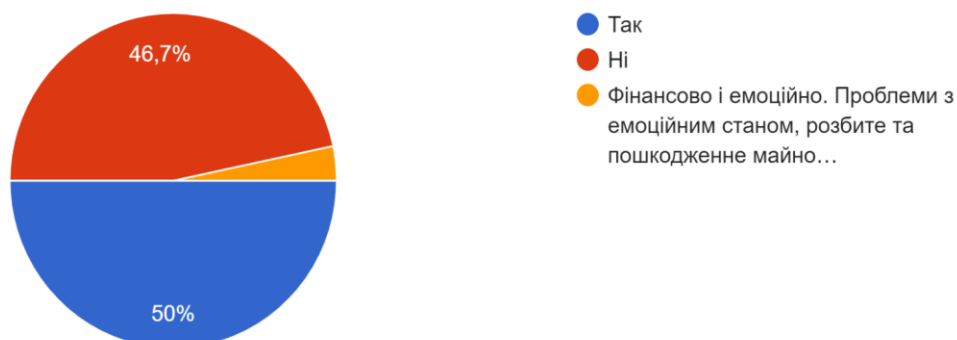
30 відповідей

2.1.3 Додаткове питання 2

питання (див. зобр. 2.1.3) спрямоване на визначення присутності станів втоми, фрустрації та апатії, тобто тих, що супроводжуються агресивними проявами, та дозволяє респондентам визначити чи: переживаються подібні стани і від початку війни вони набули проблематичності; подібних станів немає/не спостерігаються; переживаються але повномасштабне вторгнення не вплинуло на загальну динаміку станів. Відповідно до результатів, 60% опитаних вважають, що війна вплинула на динаміку вже наявних фрустраційних, апатійних станів та загальної втоми, 26,7% - переживають дані стани але не відзначають впливу війни й не переживають погіршення чи поліпшення загального стану, 13,3% опитуваних зазначили, що взагалі не переживають стан фрустрації, апатії та втоми. Третє додаткове питання дозволяє опитуваним

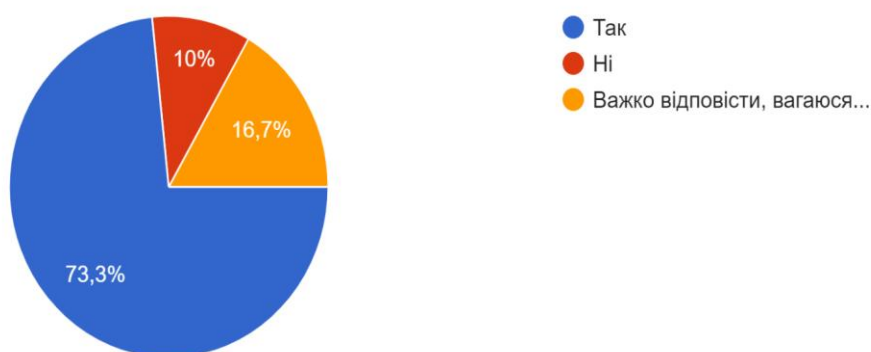
Чи Ви були свідками насилля в ході повномасштабного вторгнення, військових дій(бомбардування, наступ, обстріл тощо) чи са...но тощо). Можете поділитися досвідом "Інше..."
30 відповідей

2.1.4. Додаткове питання 3

поділитися власним досвідом та прокоментувати його за бажанням. Визначено, що понад 50% (53,3%) опитуваних мали травматичний досвід в ході повномасштабного вторгнення. Лише 3,3% прокоментували, що в ході повномасштабного вторгнення вони зіткнулися з фінансовими труднощами, втраченим та/або пошкодженим майном, емоційними проблемами. 46,7% досліджуваних не мали прямої взаємодії із військовими діями та агресією. Останнє додаткове питання (див. зобр. 2.1.5) визначає складність загального

Скажіть, Вам було легко пройти це опитування?
30 відповідей

2.1.5. Додаткове питання 5

опитування та процесу його проходження. Отже, для більшості досліджуваних, а саме 73,3%, було легко відповідати на запитання, вони не зіткнулися із

проблемами у наданні відповідей. Інші 16,7% вагалися у відповіді, припустимо, що опитувальник мав середній рівень складності. Для останніх 10% респондентів, опитування виявилось складним, вони мали певні труднощі у наданні відповідей й витратили більше часу ніж очікувалося.

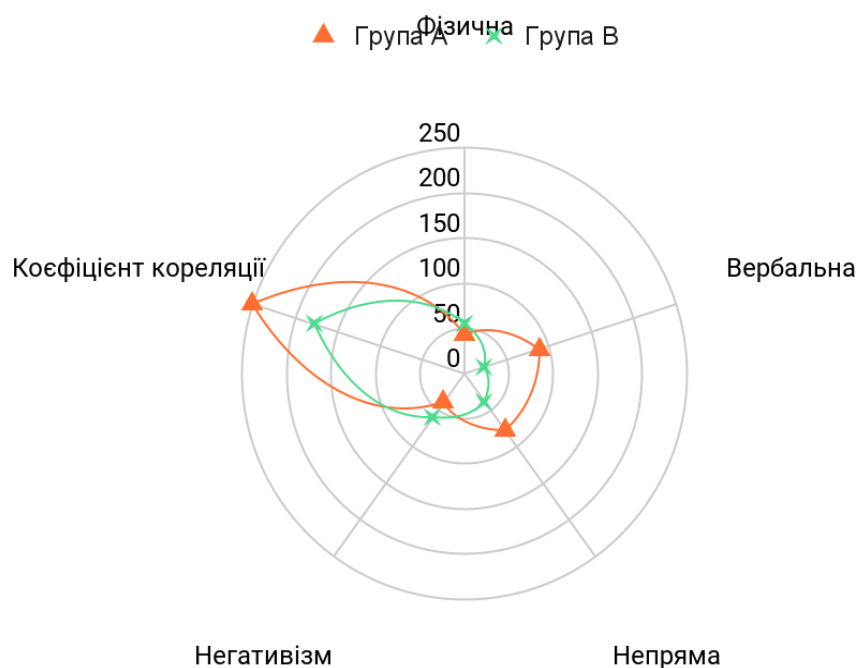
Отож, протягом 30 днів відкритого доступу до онлайн-опитувальника, виникла проблема призупинення збору інформації. Потенційної причиною подібної проблеми стала підозрілість або відсутність мотивації людей проходити подібні опитувальники, тому для вирішення цієї проблеми стало рішення максимального поширення опитувальника через Інтернет-платформи та соціальні мережі. Зокрема, у дослідження взяли участь підлітки від 14 років, а не від встановленого 10-річного віку. Оскільки це молодший підлітковий вік людини, дане опитування може не бути зрозумілим для респондентів або ж не отримали дозволу на його проходження від своїх батьків/опікунів тощо. Оскільки участь у опитуванні приймали люди більше 35 років, що вже не входять у вікову категорію молоді, їх відповіді не враховувались до загальної кількості опитуваних й у кореляційному аналізі дослідження та інтерпретації, але були проаналізовані та інтерпретовані окремо, та не входять у бакалаврську роботу. Планувалося провести порівняння агресивної поведінки підлітків та молоді з дорослими, зокрема людьми старшого віку але кількість дорослих, що пройшли опитування, мінімальна, тому не підходить для якісного порівняння та інтерпретації проблеми.

2.2. Кореляційний аналіз емпіричного дослідження

Перший етап кореляції дослідження це вираховування балів Групи А та Групи В за збігом з ключем опитувальника. Відповідно, кожне співпадіння із певною відповіддю до твердження - нараховується +1 бал до загальної суми. На зображенні 2.2.1 та 2.2.2 дві шкали, що демонструють відмінності між двома групами, а саме їхніми відповідями та показниками шкал. Група А набрала наступні значення: фізична агресія - 44 б., вербальна агресія - 88 б., непрямая агресія - 78 б., негативізм - 40 б., роздратування - 81 б, підозрілість - 66 б., образа

- 65 б., аутоагресія - 66 б. Група В показала наступні результати: фізична агресія - 55 б., вербальна агресія - 24 б., непряма агресія - 39 б., негативізм - 60 б., роздратування - 18 б, підозрілість - 44 б., образа - 39 б.,

Кореляційний аналіз №1

2.2.1. Кореляційний аналіз 1

аутоагресія - 33 б. Дані значення вираховувались за формулою: бали збігу з ключем * “До” - індивідуальний коефіцієнт кожної шкали. За даними лінійних діаграм можна простежити суттєву різницю між динамікою двох груп, але є моменти перетину значень у точці фізичної агресії й негативізму. Другий етап - підрахунок індексів агресивності (ІА) та ворожості (ІВ), зокрема визначення рівня агресивної мотивації (РАМ). Індекс агресивності це усереднення показників, що вираховується за формулою: $IA = (\langle 1 \rangle + \langle 2 \rangle + \langle 3 \rangle) : 3$, де числа - це номери шкал, бали яких сумуються. ІА, що належить до Групи А, виглядає наступним чином: $70 = (44 + 88 + 78) : 3$. ІА, що належить Групи В: $39,3 = (55 + 24 + 39) : 3$. Подібним чином вираховується Індекс Ворожості: $IV = (\langle 6 \rangle + \langle 7 \rangle) : 2$, де числа - це номери шкал, бали яких сумуються. Група А має наступний ІВ: $65,5 = (66 + 65) : 2$. Група В продемонструвала дещо нижчий ІВ: $41,5 = (44 + 39) : 2$. Остання дія в другому це підрахунки рівня агресивної мотивації, тобто рівень

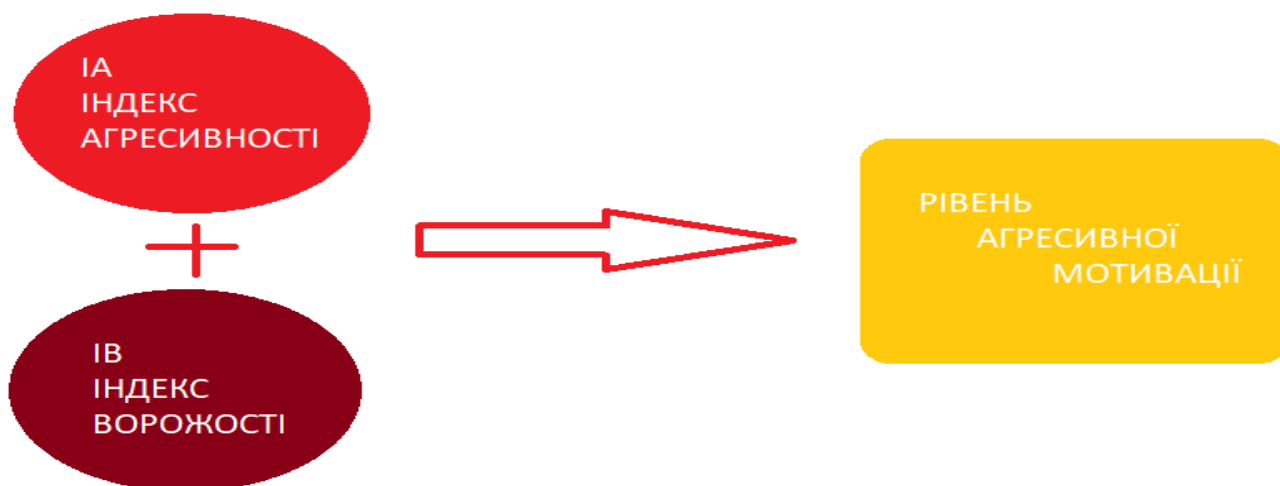
сили та стійкості психологічних аргументів, мотивів та причин до агресивної діяльності.

Кореляційний аналіз №2

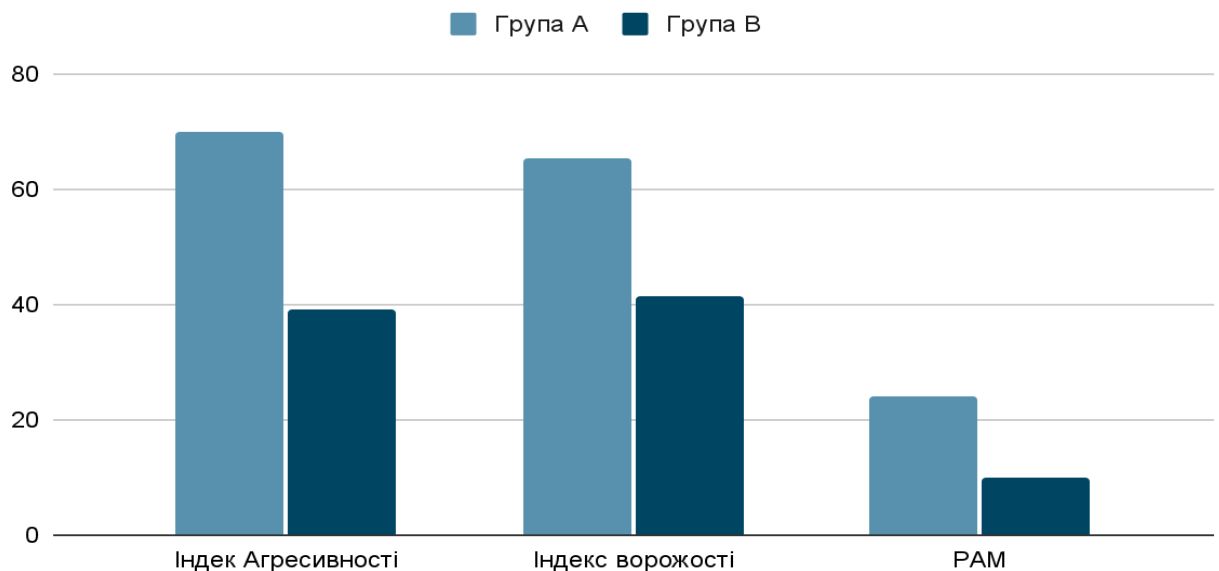
2.2.2. Кореляційний аналіз 2

Формула розрахунку рівня агресивної мотивації складається із додавання шкал фізичної агресії, вербальної агресії та шкали роздратування, тобто: РАМ = «1» + «2» + «5», числа - номери шкал, бали яких сумуються. Відповідно до розрахункової формули рівень агресивної мотивації Групи А складає: $24 = 4 + 11 + 9$, в той час як РАМ Групи В: $10 = 5 + 3 + 2$. Візуалізацію Другого етапу дослідження, а саме розрахунки індексів ІА та ІВ, також РАМ, можна за зображенням 2.2.4. “Розрахунки індексів”.

2.2.3 РАМ та індекси

Розрахунки індексів

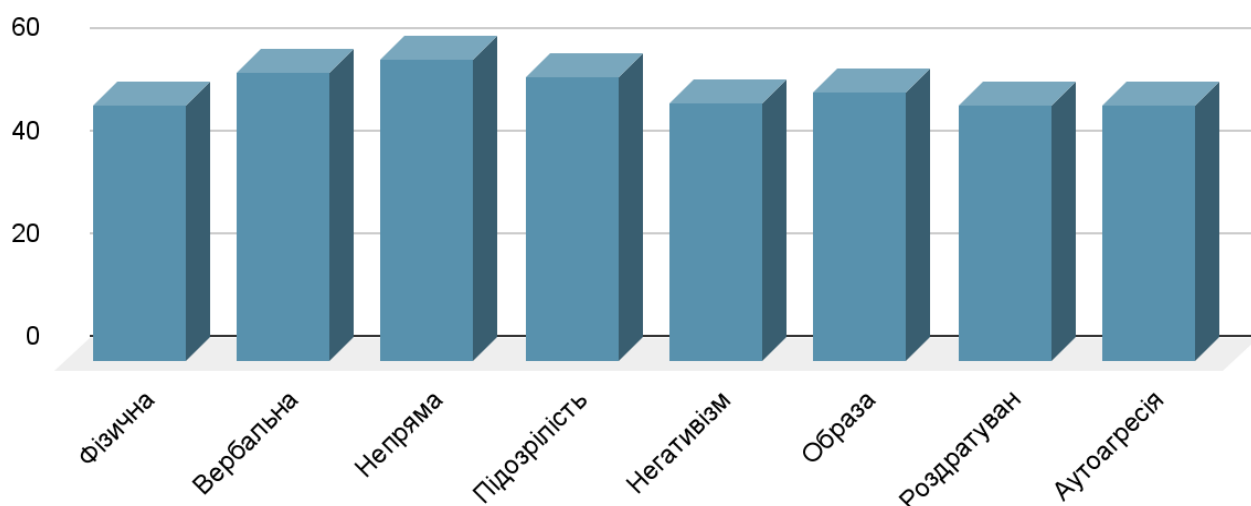

2.2.4. Розрахунки індексів

Третій етап полягає у визначенні середнього рівня всіх показників методом пошуку середнього значення між Групою А та Групою В. Згідно стандартної формули пошуку середнього значення, було опрацьовано окремо кожну шкалу. Бали, що набрали Група А та Група В, з кожної шкали з помноженням на індивідуальний коефіцієнт “До” додаються, і діляться на кількість груп досліджуваних, тобто на 2. Візуалізація формули наступна: к-сть б. шкали + к-сть б. шкали : 2 = середнє значення. Розрахунок розпочинається з першої шкали, детальніше розрахунки зображено на малюнку 2.2.5., отже:

1. Фізична агресія. Середнє значення фізичної агресії $(49,5) = (44 + 55) : 2$
2. Вербальна агресія. Середнє значення вербальної агресії $(56) = (88 + 24) : 2$
3. Непряма агресія. Середнє значення $(58,5) = (78 + 39) : 2$
4. Негативізм. Середнє значення $(50) = (40 + 60) : 2$
5. Роздратування. Середнє значення $(49,5) = (81 + 18) : 2$
6. Підозрілість. Середнє значення $(55) = (66 + 44) : 2$
7. Образа. Середнє значення $(52) = (65 + 39) : 2$
8. Аутоагресія. Середнє значення $(49,5) = (66 + 33) : 2$

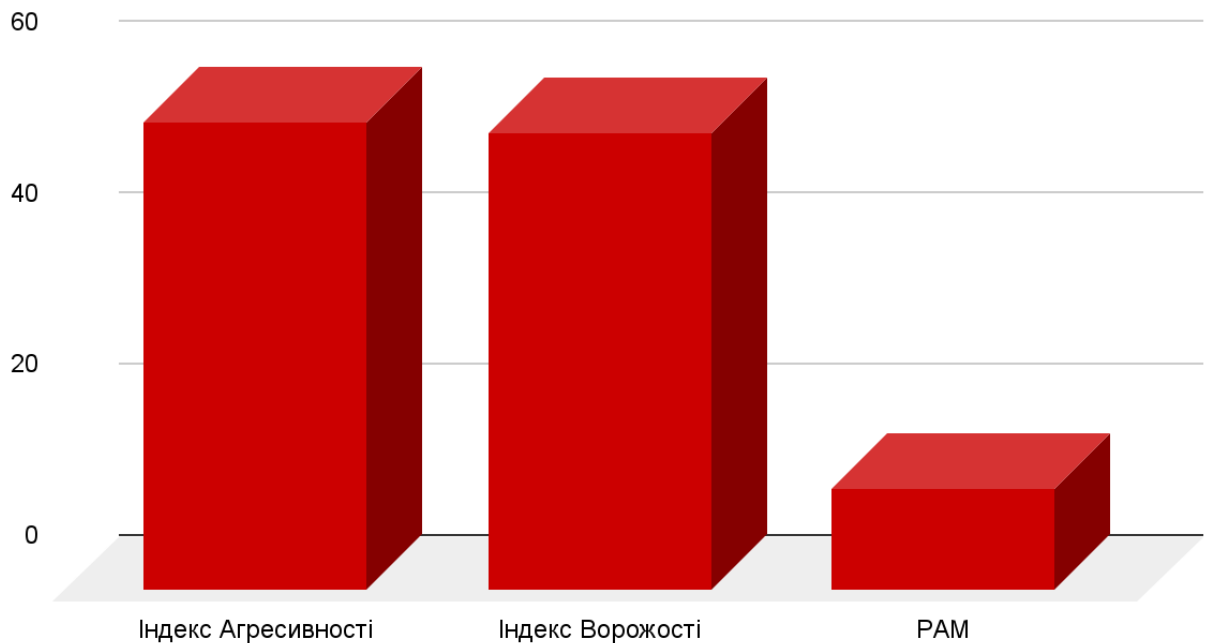
Середнє значення шкал

2.2.5. Середнє значення шкал

Визначення середнього рівня шкал ключа інтерпретації опитувальника дозволяють дізнатися середній рівень агресії у підлітків та молоді, але важливо звести до середнього значення індекс агресивності та індекс ворожості й РАМ, відповідно яких, можна переходити до четвертого етапу дослідження. Індекси А та В, РАМ вираховуються за вже опрацьованою формулою пошуку середнього значення але змінними виступають індекси та РАМ Групи А та Групи В, тобто для визначення середнього значення ІА знадобиться наступний запис: $(IA \text{ Групи А} + IA \text{ Групи В}) : 2 = \text{середнє значення ІА загальної кількості підлітків та молоді}$. Індекс Агресивності Групи А становить 70 балів, у Групи В -39,3, отже: $(70 + 39,3) : 2 = 54,6$ - середнє значення ІА. Індекс Ворожості Групи А становить 65,5 б., а Групи В - 41,5 б. Розрахунки наступні: $(65,5 + 41,5) : 2 = 53,5$ - середнє значення ІВ. Останнє, для чого необхідно провести розрахунки, це рівень агресивної мотивації, дуже важлива складова у розумінні агресивної поведінки та її спрямованості. Максимальний бал агресивної мотивації складає 50 балів, РАМ Групи А склав 24 бали, а РАМ Групи В 10 балів, за формулою середній показник РАМ складає: $(24 + 10) : 2 = 17$ балів. Малюнок 2.2.6. зображує середнє ІА, ІВ та РАМ у групах А та В, тобто підлітків та молоді, що брали участь у дослідженні.

Середнє значення індексів

2.2.6. Середнє значення індексів

Четвертий етап - інтерпретація результатів. Норма - поняття більшості, якщо явище відбувається з більшістю людей, то воно становиться нормою. Норма для Індексу агресивності становить 21 ± 4 (від 17 до 25), а для Індексу Ворожості- $6,5-7 \pm 3$ (від 3,5 до 10), максимальний рівень агресивної мотивації близько 50 балів.

Відповідно до отриманих індивідуальних показників Групи А, де ІА - 70 (вище норми), ІВ - 65,5 (вище норми), РАМ - 24, можливо провести безпосередньо аналіз шкал опитування. До ІА входять шкали фізичної, вербальної та непрямой агресії. Оскільки показник індексу агресивності вище середньої норми в 3,3 рази, високе значення шкали фізичної агресії означає, що підлітки та молодь на етапі війни стали більше проявляти власне агресивну поведінку через фізичні дії, звісно рівень деструкції цього явище індивідуальний. Показник вербальної агресії значно більший за шкалу фізичної агресії, отже вербальні негативні вислови, булінг за різних причин, ненормативна лексика та агресивна критика набули більшого поширення серед молоді та підлітків, подібні результати свідчать про необхідність вираження внутрішньої агресії. Непряма агресія дещо менша за вербальну агресію, але значно більша за фізичну

агресивність. Якщо фізична агресія це прямий контакт із об'єктом агресивної взаємодії, непрямая агресія виражається як дистанційний прояв (гримання дверима, розбивання крихких речей, гуркіт по столу, пошкодження інший речей тощо). До складу ІВ входять шкали підозрливості та образи. Індекс ворожості дуже переважає норму в 9,3 рази. Згідно даних результатів, можна свідчити про високий рівень підозрливості, а саме недовіри до оточуючого середовища, до сім'ї та близьких серед підростаючого та молодого населення країни, параноїдальні переживання, постійно тривогу за своє життя й майбутнє. Досліджуваний контингент зіткнувся зі страхом жити та довіряти, це значний негативний вплив на психічну лабільність та змогу соціальної адаптації й повноцінного функціонування. Шкала образи зі своїми результатами свідчить про травмованість людей від складної ситуації, образа та розчарування, втрачені перспективи до розвитку та комфортного життя. Можливі прояви як образливості, та і ображення інших людей відповідно до ситуації та суб'єктивно - об'єктивних поглядів та цінностей співрозмовників. В ході дослідження Групи А, виявлено високий рівень агресії та негативних переживань, ворожість до всього та розчарування у теперішньому. Рівень агресивної мотивації у межах середнього, тому більшість підлітків та молоді мають причини та чинники до агресії й визначають об'єкт її спрямованості. Більшість опитаних підлітків та молодих людей знаходяться у постійному режимі самозахисту, виживання та очікування неприємних подій, тривожні та депресивні стани перетікають у хронічні та фонові переживання, що знижують рівень якості та насиченості життя.

Групи В, де ІА - 39,3 (вище норми), ІВ - 41,5 (вище норми), РАМ - 10.

Показник індексу агресивності у групі В більший у 1,8 рази, не надто велика різниця між нормою але вона присутня. Група В серед показників продемонструвала менші значення але вони все одно переважають зазначену норму. Фізична агресія також висока, дещо більша ніж у Групі А, то говорить про подібну агресивну поведінку через фізичні дії та фізичну спрямованість на об'єкт агресії. Але вербальна агресія дуже низького показнику, тому гнівні

вислови та неконструктивна критика має незначне поширення серед підлітків та молоді у Групі В. Непряма агресія у половину менша за непряму агресію Групи А, показники є обнадійливими. Індекс Ворожості у Групі В у 5,9 разів перевищує середню норму. Враховуючи показники попередньої групи, показники Групи В нижчі але все одно значно переважають над нормою ІВ. Шкала підозрілості у 1,5 рази менша за результати Групи А, отже тривожні та параноїдальні прояви менші, підозрілість до оточуючого середовища менша але вона присутня. Підлітки та молоді з Групи В більш довірливі та розкриті до оточення та ситуації. Образа у 1,6 рази менша за образу Групи А, результати паралельні до шкали підозрілості. Переважно менша образа на складну ситуації та дещо нейтральне сприйняття реальності, розчарування присутнє але не значною мірою впливає на життя респондентів. РАМ групи В становить лише $\frac{1}{5}$ від норми, що свідчить про майже відсутню об'єктивну спрямованість ІА та ІВ, обгрунтованої мотивації й спрямованості до прояву агресії. В порівнянні Групи В з Групою А, показники значно менші, в середньому, приблизно в половину, Такі результати є кращими але Групи В - група з найменшими балами з опитування згідно ключа, тому підлітків та молоді з низькими показниками агресії, з даного дослідження, мало.

Отже, враховуючи середнє значення шкал, індексів та РАМ як кінцевий показник дослідження, відзначається високий рівень агресії та ворожості але рівень агресивної мотивації майже половина максимального балу у Групі А та $\frac{1}{5}$ максимального балу у Групі В, отже достатньо висока оцінка але не максимальна. Такі результати говорять про значний вплив на психіку підлітків та молоді повномасштабного вторгнення. Відповідно до опитування близько 50% респондентів мали прямий травматичний досвід від подій повномасштабного нападу, інші 50% мали непрямий досвід але все одно переживають тривогу та страх за своє життя, благополуччя. Розглядаючи інші шкали ключа опитувальника, що не входять у ІА та ІВ, як самостійні показники, вони також говорять про значну проблему агресії серед підлітків та молоді. Наприклад, негативізм у Групі А становить 40 балів, Група В набрала - 60 балів, отже Група В з найменшими показниками у 1,5 рази переважає над Група А з

найбільшими показниками. Можна прослідкувати тенденцію до наступного: Більша кількість людей з агресивними проявами проживає меншу негативізацію ситуації, ніж менша кількість людей з невираженою агресивною поведінкою. Рівень роздратування у Групі А - 88, в той час у Групі В лише 18, близько у 4,8 рази роздратування притаманне для Групи А більше за роздратування Групи В, можливо, що більшість підлітків та молодих людей здатні до швидкого збудження нервової системи як механізм адаптації до ненормальних подій. Шкала Аутоагресії показала, що Група А має більшу схильність до неадаптивного механізму подолання стресу та агресії, тобто через нанесення шкоди власне собі. Причини такого подолання є різноманітними: від скидання стресу від відчуття фізичного болю до самопокарання через травматичні події. В той час, Група В має у половину меншу аутоагресивну тенденцію, але способи подолання стресу у Групі В невідомі.

2.3. Рекомендації щодо психопрофілактики та психокорекції агресивної поведінки

Серед визначеної проблематики агресивної поведінки та особливостей її прояву, необхідно розглянути психопрофілактичні та психокорекційні методи проактивних стратегічних втручань задля зменшення, вирішення або ж попередження агресії серед підлітків та молоді, що постраждали від війни. В першу чергу, необхідно поширювати інформацію через мас медіа, Інтернет простір та месенджери про можливість вирішити психологічні проблеми та їх наявність не означає слабкість чи “ненормальність”. Інформування населення про важливість профілактики агресії дозволить поширити загальну думку про попередження агресії. Педагогам та батькам, керівникам та лідерами важливо вміти розуміти та вирізняти індивідуальні особливості підлітка чи молоді людини з агресією, вміти оперувати навичками позитивної взаємодії та налагодження зв'язку з агресивною особою задля ефективної комунікації. За умови військового стану, школи, ВНЗ та інші навчальні заклади, організації та кампанії мають можливість проводити авторські й запозичені освітницькі й

просвітницькі програми для підлітків та молоді, які надають інформаційну базу про керування злістю та гнівом, про способи вирішення конфліктів, розвитку емпатії та емоційної саморегуляції. Зокрема проводити психодіагностичні методи за присутності психологічних фахівців та аналізувати отримані результати. Згідно отриманих результатів варто розробляти підходи психологічного впливу та підтримки підлітків та молоді. Впровадження культурними центрами, навчальними закладами та волонтерськими організаціями доступних навчальних тренінгів з розвитку емоційного інтелекту й емоційної регуляції, управлінням стресу та тривоги, зокрема стратегічним підходом подолання, розвитку навичок релаксації та адаптивним механізмам подолання допоможе попередити ризик поширення агресивної поведінки та зумовити не агресивні реакції та методи вирішення конфліктів серед молодих людей та підлітків, також різних соціальних груп населення, що постраждали від війни. Важливим аспектом у психопрофілактиці агресивної поведінки підлітків та молодих людей є батьки. Особливо, необхідно надавати ефективні вказівки батькам та опікунам щодо правильного виховання підлітка, спілкування з ним та емоційно-екологічних способів вирішення конфліктів. Батькам, або опікунам, варто звертати увагу на поведінку своєї дитини, навіть якщо вона повнолітня, оскільки незвична поведінка: розсіяність, забудькуватість, саркастичні прояви, апатія, хамство тощо може свідчити про внутрішні переживання, страх та тривогу, через що є ризики прояву агресивності щодо себе та інших. Тому варто спілкуватися із дитиною про її життя, успіхи й переживання. Необхідно створити комфортне середовище перебування та сімейну дружню атмосферу, що сприяє позитивним змінам у поведінці й попередженню агресивній тенденції.

Основні засади психопрофілактики агресії підлітків та молоді полягають у наступному:

1. *Навчатися говорити та переживати власні емоції.* Внаслідок війни, більшість підлітків та молодих людей залякані, присутній страх перед спогадами або думками про майбутнє. Процес подавлення емоцій негативно впливає на психічне здоров'я, високий ризик розвитку депресії та тривожного розладу.

Вміння говорити про свої проблеми та переживання дозволить розвинути емпатію до інших, навчитесь слухати та співпереживати, надавати підтримку іншим, особливо розвинене сприйняття та розуміння власних переживань та емоцій дозволить покращити емоційну регуляцію та процес прийняття рішень.

2. *Пошуки конструктивних способів вирішення агресії.* Серед існуючих технік керування гнівом переважають дихальні вправи на розслаблення та заземлення, їх варто використовувати за наявності раптових негативних спогадів чи тригерів, що пов'язані з війною. Важливо навчитись активному слуханню та наполегливій комунікації, оскільки це знизить рівень непорозумінь при комунікації та дозволить вирішити конфлікти мирним шляхом.

3. *Навчитися виявляти тригери та сформуванню не агресивну реакцію.* Необхідно визначити тригери появи агресивної поведінки, визначити їх джерело (усунути джерело за можливості або ж знайти спосіб уникнення його), це може бути мова ворожнечі, звуки схожі на постріли, крики і плач тощо, що відбилося негативно на психіці й відшукати за допомоги фахівця спосіб подолання агресивної реакції.

4. *Пройти навчання з управління емоціями та стресом,* що дуже важливо у попередженні агресивної поведінки. Внаслідок недостатньої кількості інформації про адаптивні способи подолання стресу та тривоги, людина обирає найпростіші короткочасні неадаптивні методи подолання (куріння, наркотики, алкоголь, насилля в задоволення тощо). З метою профілактики, варто дізнатися та навчитися адаптивному подоланню агресії, що покращить рівень життя та самопочуття людини як психологічно, так і фізично.

5. *Реструктуризація когнітивної сфери.* Внаслідок отримання та засвоєння негативних моделей поведінки та мислення, необхідно виявити когнітивні спотворення та розпізнати поведінкові моделі, що виражаються в агресії. Надалі варто провести самоаналіз й опрацювати інші моделі та спосіб мислення як варіант заміщення, такий спосіб допоможе подивитися на життя з іншого боку, навіть за умов війни, яка приносить велику кількість страждань.

б. Професійна допомога, терапія за потреби. За умови важких проявів агресії та низької саморегуляції, самоконтролю, підлітки, молоді люди або їх близькі можуть звернутися за професійною психологічною допомогою. Не варто зволікати, оскільки агресивна поведінка має тенденцію до прогресування та згубним наслідкам як для суб'єкта агресії, так і для оточення.

Зі сторони держави корисно буде впровадити політичні та структурні зміни у громадах та установах, які б перешкождали агресивній поведінці, створити додаткові державні програми психосоціальної підтримки спрямовані на терапію та консультування підлітків та молоді з агресивною поведінкою, як наслідки військових дій. Запровадити власне державні освітницькі та просвітницькі програми психопрофілактичної дії агресії у школах, ВНЗ, установах, кампаніях тощо аби не перенавантажувати ці структури. Необхідно забезпечити освітній процес розпізнавання агресивної поведінки, її проявів тощо внаслідок війни для медичних працівників, педагогів, соціальних працівників й батьків, навчити їх навичкам надання психологічної підтримки. Громадські організації, як підструктурна одиниця держави, ладні залучати місцеву інфраструктуру з метою забезпечити сприятливе середовище для постраждалих підлітків та молоді, надати необхідні ресурси для відновлення. Розробка програм реабілітації та реінтеграції після отриманих психічних та фізичних травм, дозволять швидко та ефективно відновити постраждалих від війни та повернути їх до звичного життя. Створення відповідного законодавства до захисту прав добробуту молодих людей, що постраждали від військової агресії, дозволить покращити рівень життя та знизити ризики жебракування та безхатьства. Зокрема, подібна діяльність позитивно вплине на якість психіатричних послуг, забезпечить доступність освіти та підтримки. Загострення агресивних проявів у молодих людей виникає через велику кількість насильницьких або агресивних матеріалів, які транслиують ЗМІ, тому врегулювання медіа контенту на законодавчому рівні дозволить врегулювати динаміку підвищення агресивності серед підлітків та молоді. Також, інвестиція у дослідження, що виявляють вплив різноманітних факторів війни на формування агресивної поведінки підлітків та

молодих людей, дозволить знайти ще невідомі раніше чинники з якими необхідно працювати задля зменшення агресії та розробити стратегію втручання на основі отриманих результатів. Найважливіше, говорити про проблему агресії на міжнародному та співробітницькому рівнях. Допомога у вирішенні проблеми, що поставлена назагал різним країнам та міжнародним організаціям має більше шансів на ефективне та інтенсивне вирішення з відповідно психопрофілактичною підтримкою від іноземних фахівців з власним досвідом роботи з агресією та агресивною поведінкою підлітків та молоді. Впровадивши багатогранний підхід щодо підтримки постраждалих від війни підлітків та молодих людей, їхнього психічного здоров'я та забезпечення необхідних ресурсів для комфортного життя та відновлення, можливо пом'якшити або ж взагалі припинити поширення агресії серед населення та почати процес відбудови й мирного життя серед свого народу.

Психокорекція в контексті агресивної поведінки внаслідок воєнного чинника передбачає спеціалізоване психологічне втручання. Якщо психопрофілактика спрямована на попередження та превентивний вплив на формування агресивної поведінки, то психокорекційне втручання спрямоване на повне усунення чи зниження рівня агресії, що пов'язане з травмою психічного/фізичного характеру, стресу чи наявного розладу ПТСР (Посттравматичний стресовий розлад), який виникає внаслідок пережитої небезпеки для життя. В разі гострої агресії, агресивної діяльності без змоги контролю, варто звернутися до приватних закладів психологічної спрямованості до психотерапевта, до лікарні або ж клініки психіатричної спрямованості. Ці установи нададуть ефективне лікування та психокорекцію агресивної поведінки та супутніх розладів. Звісно, якщо людина не готова до подібних кардинальних кроків, існують громадські центри психічного здоров'я або ж реабілітаційні центри при поліклініках, деякі навчальні заклади медичного спрямування також проводять психокорекційні терапії. Психокорекція не є одним методом корекції агресивної поведінки, вона передбачає велику кількість терапій різного типу але

супроводжується медикаментозним втручанням за необхідності. Рекомендовано розглянути найефективніші види терапії агресивної поведінки:

– *Когнітивно-поведінкова терапія*, в контексті агресії та війни, широко використовується в корекції агресивної поведінки, вважається ефективним психотерапевтичним підходом до особи, які постраждали в ході війни. КПТ ефективно вирішує конкретні стресові фактори та травми. Методологія полягає в ідентифікації негативних моделей мислення та поведінки, що пов'язані з війною, та їх протилежній трансформації. Також, розглядаються наявні стратегії подолання особи й за їх неадаптивності, фахівець зосереджується на пошуках адаптивних механізмів подолання, відбувається постановка цілей та перенаправлення негативної реакції в адаптивну на стресор, які переважають в умовах війни.. Проводиться навчання навичкам емоційної регуляції, релаксації, технікам дихання та заземлення, уважності та зосередженості, розслабленню м'язів та контролю збудження, звісно формування соціально-комунікативних навичок покращує процес формування здорових стосунків та мирного способу комунікації. КПТ використовує метод експозиції, коли наявну психічну травму особа проживає багато разів задля зниження емоційної реакції та контролю агресії. Безумовно, процес навчання контролю гніву та злості допомагає людині розпізнати ознаки прояву агресивності, вчиться робити паузи з метою контролю агресивної реакції та розмірковуванням про альтернативну відповідь щодо провокуючої ситуації. Для того, щоб КПТ була ефективною, пацієнт веде журнал самопостереженням як спосіб контролювати себе без допомоги фахівця та здобути успіхи у терапії.

– *Ігрова терапія* є соціально адаптованим видом психокорекційного втручання для дітей, підлітків та молоді з агресивними проявами та тенденціями до погіршення. Травма, що спричинена війною, у особи викликає страх до життя, тому ігрова терапія передбачає використання ігрових технік як спосіб опрацювання травми та реабілітації, є можливість обробки отриманого досвіду й зменшити інтенсивність емоційної реакції. Через ігри підлітки та молодь мають змогу виражатися, керувати своїми емоціями в середовищі, що є не загрозливим

й безпечним. Методологія виражається через призму символічного як творча діяльність, що передає глибокі переживання, емоції та почуття стосовно пережитого негативного досвіду війни. Травматичні події та наслідки не мають прямого обговорення але через вираження у символах, дозволяють комфортно без страху пережити себе та опанувати емоції, отримати контроль над переживаннями. Емоційна регуляція під час терапевтичної гри супроводжується визначенням тригерів, відповідно до яких формуються здорові та ефективні стратегії подолання агресії та стресу, тривоги й страху. Ігрова терапія, як і КПТ, формують соціальні навички через довіру та взаєморозуміння між підлітком/молодою особою та психотерапевтом. В цей момент особа відчує безпеку підтримку і те, що її стан є важливим, вона в змозі його подолати. Для проведення ігрової терапії фахівець має розуміти унікальні потреби цієї вікової групи та мати спеціалізовану кваліфікацію.

– *Сімейна терапія* спрямована на залучення корекції агресивної поведінки підлітка або молодої особи всією родиною. Фахівець в ході терапевтичної діяльності досліджує сімейну динаміку, моделі спілкування та поведінки, визначає основні проблеми, що формують агресію. Психічна травма впливає на взаємозв'язок членів сім'ї, загострює конфлікти та деформує здорові стосунки. Сеанс забезпечує безпечне місце для усіх членів родини, кожен член сім'ї має можливість висловити свої переживання та думки, розказати про отриманих досвід від початку війни та травму, що його турбує. Процес комунікації сприяє співпереживання та взаєморозумінню серед членів родини. Навички спілкування покращуються за умови розуміння та співпереживання членів родини один до одного, формується активне слухання та стратегія мирного вирішення проблеми. Зокрема, фахівець виявляє тригери та занепокоєння родини, загальне опрацювання й думка кожного дозволяє знайти методи подолання тригерів та стресорів, котрі переживає родина. Враховується проблема конфлікту поколінь, сприяння розумінню відмінностей між старшими і меншими, навчання емпатії та поваги до думки кожного, взаємопідтримки. Подібна терапія відновлює довіру членів сім'ї, зміцнює зв'язки та теплоту у відносинах. Безпека та підтримка, яку

відчувають під час сеансу дозволяє отримати надію на одужання, а також зменшення рівня агресії у підлітка/молодої особи та сім'ї загалом.

– *Психодинамічна терапія* здатна поглиблюватися у підсвідомість й виявляти корінь агресії в процесі дослідження минулого досвіду і отриманої травми, які впливають на поточну поведінку. Розкриваючи несвідомі думки, емоції та минулий досвід, що обумовлені отриманою травмою, визначається як саме ці фактори вплинули на появу невирішених конфліктів та почуттів. Психодинамічна терапія досліджує захисні механізми підлітка/молодої людини, які використовуються як відповідь на травму, наприклад: придушення почуттів, проекція, що впливають на агресію та міжособистісні стосунки. Переважно методологія - повторна обробка травматичної події пов'язаної з війною у безпечному місці для підлітка/молодої особи. Підліток переживає травматичний досвід й з допомогою фахівця обґрунтовує його, зменшує несвідомий вплив травми на наявну поведінку та агресивну реакцію з наслідком пом'якшення. Спостерігаючи за моделями поведінки, розпізнаються тригери та стресори травматичного досвіду, що дозволяє розробити стратегію втручання й позитивного подолання. Важливо провести паралель між обірваними сімейними/близькими стосунками внаслідок війни та агресивній поведінці, оскільки терапевт може розробити стратегію відновлення здорових стосунків. Терапія заохочує яскраве вираження всього спектру емоцій, що викликані травмою та пережити досвідом, оскільки обриває процес подавлення й замовчування переживань та проблем, покращується процес самовираження й емоційної регуляції, зменшується агресивність. Після психодинамічної терапії підліток/молода особа має глибше розуміння власних переживань та почуттів, усвідомлює свої думки, має нормалізований рівень саморефлексії та саморегуляції. Розрізняє минулий досвід та теперішнє, має сформовані адаптивні механізми подолання стресу та агресії.

Зазначені психокорекційні заходи є найпоширенішими, можуть застосовуватися комбіновано та індивідуально, відповідно до призначеного лікування з урахуванням діагностичних результатів агресивної поведінки підлітка/молодої

особи. психокорекційна стратегія, а точніше ефективність її комбінування, має вирішальний ефект на усунення проблеми агресивної поведінки, благополуччя та позитивного розвитку особистості, її становлення у суспільстві й функціонування.

Отже, задля успішності психокорекційних методик необхідно пропагувати спеціалізовані терапевтичні програми для підлітків та молоді, що переживають стрес і тривогу, проявляють агресію внаслідок війни, заохочувати приймати участь й наголошувати на важливості психічного здоров'я, зокрема проходити терапії під наглядом кваліфікованих та досвідчених спеціалістів психічного здоров'я. Залучення сім'ї або близький у терапевтичних сеанс позитивно вплине на сімейну динаміку та моделі поведінки, відновлюються стосунки та сприятливе середовище для зростання дитини без негативного впливу отриманого досвіду. Організація навчальних семінарів серед кампаній та установ, навчальні заняття по контролю власних емоцій, вирішенню конфліктних ситуації й формування соціальних навичок допоможе молодим людям та підліткам отримати навичку орієнтування у складних ситуаціях. Доступність до засобів та ресурсів підтримки психічного здоров'я у громаді та державі загалом, забезпечить довготривалі гарантовану підтримку та втручання для тих людей, що борються з агресією та її проявами. Рекомендовано проводити моніторинг та оцінку поведінки підлітків та молоді дозволить слідкувати за тенденцією поширеності агресії та погіршення загального благополуччя населення, а також адаптувати й вдосконалити програми впливу на потреби підлітків та молоді, що постраждали від війни.

Висновки до Розділу II

У другому розділі бакалаврської роботи зазначено опис та характеристику емпіричного дослідження. Дослідження тривало з 09.12.2023 по 07.01.2024, в загальній сумі 30 днів. Дослідження проводилося в онлайн формі за використання google forms. В дослідженні брали участь 30 осіб різної вікової категорії. Респондентів було розділено на дві групи: Група А - кількість відповідей, що переважала; Група В - кількість відповідей, що була найменшою.

Методикою дослідження став Для виконання поставлених завдань було обрано психодіагностичний тест-опитувальник А. Г. Баса та А. Даркі 1957 року. Досліджувані відповідають на поставлені 75 тверджень “Так” або “Ні”. Результати виступають ІА та ІВ, також шкали: фізична, вербальна, непрямая агресії, негативізм, роздратування, підозрілість, образа та аутоагресія.

Проведено кореляційний аналіз результатів дослідження, згідно яких визначено понаднормові показники індексу агресивності та індексу ворожості та її складових фізичної, вербальної та непрямой агресії, підозрілості й образи. у Групі А, тобто більшість опитаних мають високий прояв агресивної поведінки через різноманітні прояви, ворожа налаштованість та підозрілість до оточення й ситуації. Група В показала вполовину менші показники але також понаднормові, що говорить про менший агресивний прояв але є тенденція до зростання. Загальна картина дослідження говорить про актуально проблему підліткової агресивності й агресивності молоді.

Надано рекомендації психопрофілактичної та психокорекційної діяльності спрямованої на контингент підлітків та молоді. Розкривається ряд можливостей поліпшення ситуації та вирішення понаднормової агресивності серед підростаючого населення країни. Надано перелік проєктів для більшості інститутів та державних підструктур з питань саморефлексії та терапії для постраждалих від війни внаслідок як прямого впливу військової агресії, так і непрямомого. Розглянуто ряд дієвих видів психотерапевтичної практики, що підходять для вирішення питань агресивності, зокрема є можливість сімейної психотерапії як спосіб поліпшення стосунків та встановлення довіри у сім'ї.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі *розглянуто* основні засади та визначення агресивної поведінки, теорії походження агресії у підлітків та молоді в контексті психологічної та соціологічної наук, а саме: 1) біологічний підхід, що розглядає агресію через призму фізіологічних змін в організмі під впливом різноманітних чинників, зокрема біохімічні впливи, на ЦНС та генетичні особливості будови хромосомного ряду; 2) психологічний підхід визначає агресію як вроджений інстинкт до виживання, який здатний негативно впливати на якість життя людини, постійна боротьба між психологічними особливостями людини та є невід'ємною частиною людського життя; 3) теорія фрустрації говорить про агресію як спосіб рефлексії через бездіяльність та апатію, як здатність до збудження нервової системи для функціонування; 4) теорія завченої безпорадності розглядає агресію та стани депресії як психо-емоційну реакцію на відчуття безсилля та безпорадності, відсутності контролю над своїм життям та власними діями; 5) теорія соціального навічання стверджує про агресивну поведінку як завчену, тобто ту, яку людина в процесі соціалізації набула та використовує як спосіб функціонування, модель поведінки у суспільстві. З соціологічної точки зору агресивна поведінка визначається соціо-культурною динамікою взаємодії: культурні фактори та соціалізація, нерівність та соціальна структура, ідентичні та соціальні групи, розвиток суспільства, технологій та медіа простору, соціальний контроль та інститути. *Визначено* форми та основні прояви агресії та агресивної поведінки: деструктивна агресія, як те, що загрожує благополуччю людини та її оточення, та недеструктивна, що немає прямої шкоди для людини та її оточенню, але впливає на загальну картину соціальної взаємодії та психологічного здоров'я. Прояви агресивної поведінки *виражаються* у фізичній агресії та насиллі, вербальній агресії та реляційній, тобто непрямій, певна емоційна нестабільність (образливість та образи, роздратування, гнів, злість тощо) та пасивно-агресивна поведінка, також визначено фактори впливу на формування агресії й динаміку поширення через негативний вплив війни на сфери життєдіяльності людини, внаслідок чого зникає відчуття безпеки,

буденності, довіри до оточення й зумовлюється агресивна поведінка як спосіб адаптації та самозахисту, з'являється підозрілість, негативація оточуючого середовища, аутоагресія та безліч неадаптивних механізмів подолання стресу. *Визначено*, що всі основні форми прояву агресії та агресивної поведінки у підлітків та молоді переважають у контексті війни, в певних обставинах: пережите насилля та травматичний досвід, отримані травми та інвалідність, втрата близьких або зв'язку з ними, втрата майна та можливостей самореалізації, примусове переміщення, втрата можливості освіти та праці, дефіцит ресурсів для виживання тощо. Зокрема, *розглянуто* нейропсихологічні та нейробіологічні змінні, що впливають на підвищену агресивність у підлітків та молодих людей внаслідок дорослішання та гормональної перебудову. Гормональна перебудова за окситоцину, кортизолу, тестостерону та ендорфіну та їх перепадів визначають рівень агресії та імпульсивності за певних внутрішніх та зовнішніх подразників, варто враховувати перебудову мозку та його підвищеній функціональності, що також визначає імпульсивні агресивних проявів. Визначено основні психопрофілактичні аспекти агресивної поведінки та агресії й зазначено основні ефективні психотерапевтичні методики корекції та полегшення стану агресії та її динаміки й поширення.

Досліджено особливості агресивності групи осіб підлітків та молоді шляхом порівняння двох груп з меншими та більшими показниками на основі відповідей опитувальника А. Баса - А. Даркі, в ході дослідження визначено високий рівень агресивності та ворожості за шкалами ІА та ІВ, як наслідок повномасштабного вторгнення та воєнної агресії з боку сусідньої країни. Агресивність проявляється за всіма дослідженими формами та проявами агресивної поведінки та агресії, безумовно впливає на більшість сфер життєдіяльності підлітків та молоді. Інтерпретовано та розраховано результати, проведено кореляційний аналіз результатів дослідження, згідно яких визначено понаднормові показники. Відповідно до опитування близько 50% респондентів мали прямий травматичний досвід від подій повномасштабного нападу, інші 50%

мали непрямий досвід але все одно переживають тривогу та страх за своє життя, благополуччя та майбутнє.

Доведено гіпотезу, що від початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України від 24.02.2022 року, агресія та агресивність підлітків та молоді зростає, внаслідок воєнної агресії, порушення прав людини, її цілісності та системи функціонування соціальних інститутів тощо. Припускається, що підвищена агресія підлітків та молоді виступає захисною реакцією (нормальною реакцією) на ненормальні події, стрес та пережитий досвід. Відповідно, підлітки та молодь мають різні рівні чутливості до травматичних подій і досвіду, зокрема індивідуальні відмінності та фактори, що впливають на прояв агресивної поведінки та насильницької діяльності але присутність високого рівня агресії у загальних даних дослідження говорить про існування проблеми та необхідності її усунення. Під впливом воєнної агресії, соціальна й психологічна структури особистості страждає та зазнає змін, що зумовлює реакцію “агресія на агресію” як детермінанта зміни поведінки та тип моделі функціонування у житті. У роботі розглянуто систему індивідуальних факторів та зовнішніх впливів, що сприяє формуванню та ескалації агресії у підлітків та молоді в умовах війни, відповідно отриманих результатів та висновків, було надано рекомендації структурного втручання для пом'якшення агресивного стану або його усунення, допоміжна інформаційна база для розробки цілеспрямованої стратегії втручання або інших досліджень відповідної тематики й необхідності.

Отже, у роботі розглянуті теорії агресії та агресивної поведінки підлітків та молоді у контексті психологічної та соціологічної наук, зокрема форми та прояви агресії та агресивної поведінки в умовах війни. Проведено та проаналізовано відповідне дослідження особливостей агресивної поведінки підлітків та молоді на етапі повномасштабного вторгнення, обґрунтовано результати. Відповідно, надано рекомендації профілактичної діяльності, зокрема психопрофілактичні, психотерапевтичні та психокорекційні методи агресії та агресивної поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаєв Н.А., Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Остапчук В.В., Ткаченко В.В. Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців: Методичний посібник. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2016. 234 с.
2. Агресія. Анексія. Конфлікт. Соціально-педагогічна та психологічна відповідь на виклики для дітей: методичні рекомендації для педагогів дошкільних навчальних закладів. – К. : Агентство “Україна”.–2016.–100 с.
3. Александров Ю.В., Богданова І.Є., Воронова Ю.В., Гонтаренко Л.О., Євсюков О.П., Куфлієвський А.С., Лебедева С.Ю., Микитюк М.В., Миронець С.М., Назаров О.О., Овсяннікова Я.О., Оніщенко Н.В., Перелигіна Л.А., Поляков І.О., Приходько Ю.О., Садковий В.П., Тімченко О.В., Тітаренко Д.С., Фролова О.І., Христенко В.Є. Екстремальна та кризова психологія: Термінологічний словник. За заг. ред. проф. О.В. Тімченка. – Х.: ХНАДУ, НУЦЗУ, 2010. – 291 с.
4. Алексєєнко Т. Ф., Кушнар'єв С. В. Ризикована поведінка : посібник. Вінниця: Фірма Планер, 2013. 172 с.
5. Булах І. С., Алексєєва Ю. А. Розвиток моральної самосвідомості особистості: соціально-психологічний тренінг. К., Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2003. 73 с.
6. Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді: дис. канд. психол. наук (19.00.05). О. Ю. Дроздов. - Чернігів, 2003. 225 с
7. Зливков В., Лукомська С., Євдокимова Н., Ліпінська С. Діти і війна: монографія. Київ.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2023. 221 с.
8. Карамушка Л. Психічне здоров'я персоналу організації в умовах війни: основні вияви та ресурси. Вчені записки Університету «КРОК» №3(67), 2022, 124

9. Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. Жур. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Соціологія. 2010. Т. 146, Вип. 133. С. 50-54.
10. Коваленка В. М., Корнацького В. М. “Стан здоров’я народу України в умовах війни”, Національна Академія Медичних Наук України Установа “Національний Науковий Центр Інститут Кардіології імені акад. М.Д. Стражеска» УДК 616.12-082 Лисенко М.М., 2022. 95 с
11. Кузікової С. Б., Щербакової І. М. Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя : збірник наукових праць. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016.
12. Лісовенко А.Ф. “Специфіка ворожості й агресивності осіб, схильних до переживання заздрощів за різним типом” А.Ф. Лісовенко, Л.В. Долінська. - Київ : Прикладні проблеми юридичної психології, 2020. № 1 (26). – С. 31-39.
13. Мазоха І .С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 Загальна психологія, історія психології. Одеса, 2008. 19 с.
14. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. Н. Ю. Максимова. К.: Либідь, 2011. – 520 с.
15. Михайлишин У. Б. Вплив акцентуацій характеру на агресивну поведінку підлітків. Михайлишин У.Б., Ільїна В.М. Сєверодонецьк : Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. №2(55)
16. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 Педагогічна та вікова психологія. Київ, 2005. 20 с.
17. Мойсеєва О. Є Агресія підлітків: Причини виникнення та можливості психокорекції. Журнал: Психологічні проблеми роботи з делінквентами. Юридична психологія, № 1, 2015/ 10 с.

18. Мул С. Збірник Наукових Праць Національної Академії Державної Прикордонної Служби України. Серія: Психологічні науки № 1(12) 2019
УДК 159.9.075
19. Петечел О.Ю. Теоретичний аналіз проблеми агресії. О.Ю. Петечел. Івано-Франківськ: Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей, 2017. Випуск 44.
20. Психологія агресії, насильства і травми [Електронний ресурс] : наук. допом. бібліогр. покажч. Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Бібліотека ; уклад. Л. Дейнека. Електрон. текст. дані. Луцьк, 2019. 230 назв.
21. Сеага С. Зміст і особливості підліткової агресії та характеристика причин її розвитку. Міністерство освіти та науки України, Збірник наукових праць: Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах 2021р № 78. 125-129 с.
22. Скрипченко В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. 2001. 416 с.
23. Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012.
24. Трофимчук В.В. Теоретичний аналіз феномену "агресивність особистості". В.В. Трофимчук. - Київ : Проблеми сучасної психології, 2018. № 1(13).
25. Харченко В. Є., Шугай М. А. Психологічна діагностика та корекція посттравматичного стресового розладу особистості : методичний посібник. В. Є. Харченко, М. А. Шугай. Острогоз : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. 160 с.
26. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. О. Л. Христук. Львів: ЛьвДУВС, 2014.
27. Шкарлатюк К. І. Агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці. К. І. Шкарлатюк. Психологічні перспективи. Вип. 17. Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк. 2010 р.

- 28.Шугайло Я. В. Соціально-педагогічні умови подолання негативного впливу засобів масової інформації на соціалізацію підлітків. Київ-2018
УДК:37.013.42:005.57:316.62-053.6 (043.3)
29. Яцюк А. М. Олейник Н. О. Мойсеєнко В. В. та ін Соціально-психологічні технології розвитку особистості : Зб. наук. праць за С 69 матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Херсон, 14 травня 2020 р.) / ред. колегія:Херсон : ФОП Вишемирський В.С., 2020. 432 с.
30. Consequences of Exposure to War Violence: Discriminating Those with Heightened Risk for Aggression from Those with Heightened Risk for Post-Traumatic Stress Symptoms/ Int. J. Environ. Res. Public Health 2023, 20(12), 6067; <https://doi.org/10.3390/ijerph20126067>
31. Educational platform StudySmarter Genetics of Aggression: URL:
<https://www.studysmarter.co.uk/explanations/psychology/aggression/genetics-of-aggression/>
32. Geen Russell G. (Russell Glenn). Human aggression. 2nd ed. Groth-Marnat, Gary. Handbook of Psychological assessment. 4th edition. Copyright © 2003 by John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey. All rights reserved. Published simultaneously in Canada.
33. Maier, S. F., & Seligman, M. E. (1976). Learned helplessness: Theory and evidence. Journal of Experimental Psychology: General, 105(1), 3–46. <https://doi.org/10.1037/0096-3445.105.1.3>
34. The Phenomenon of Aggression as a social problem dr Norbert Pięka Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, Kraków: E-Theologos, Vol. 3, No. 1 DOI 10.2478/v10154-012-0004-y
35. World health report 2001. Mental health : new understanding, new hope (2001) Geneva: Switzerland : World Health Organization.

ДОДАТКИ

Додаток I

Опитувальник агресивності та ворожості А. Баса-А. Даркі ВДНІ (Buss-Durkey Hostility Inventory) та уточнювальні запитання

1. Іноді я не можу впоратися з бажанням комусь нашкодити.
2. Часом я пліткую про людей, яких недолюблюю.
3. Я легко дратуюся, і легко заспокоююсь.
4. Я не виконую прохання допоки мене не попросять по доброму.
5. Я не отримую те, на що заслуговую.
6. Я знаю, що про мене пліткують за спиною інші люди.
7. Я даю зрозуміти людям, що не оцінюю їхні вчинки.
8. Якщо я обманюю, то відчуваю провину та муки совісті.
9. Я не можу вдарити людину.
10. Я не розкидаю речі, коли роздратований.
11. Я ставлюся до чужих недоліків поблажливо.
12. Я хочу порушити ті правила, які мені не подобаються.
13. Інші люди вміють скористатися ситуацією на відміну від мене.
14. Я підозріло ставлюся до людей, які є добрими та дружелюбними до мене.
15. Я часто не погоджуюсь з людьми.
16. Часом я соромлюсь власних думок.
17. Я не вдарю людину у відповідь.
18. Коли я роздратований, то гримаю дверима.
19. Я дратівливіший ніж здається.
20. Я йду на перекір людини, яка поводить себе не за статусом.
21. Я засмучений власним життя і долею.
22. Я думаю, що люди не люблять мене.
23. Відчуваю потребу у суперечці/конфлікті, якщо з мою думкою не згодні.
24. Ті, хто не виконує власних зобов'язань, мають відчувати докори совісті.
25. Ті, хто ображає мою сім'ю, напрошуються на великі проблеми.
26. Я не здатний говорити грубі жарти чи сміятися з когось.

27. Я відчуваю гнів та лють, якщо з мене насміхаються.
28. Ті люди, що зазнаються та видають з себе начальників, зазнають мій опір.
29. Дуже часто бачу тих, хто мені не подобається.
30. Існує багато людей, які заздять мені..
31. Я хочу аби люди поважали мене та мої права, вимагаю цього.
32. Я думаю, що мало роблю для своїх батьків і мене це засмучує.
33. Вважаю, що люди, які мене нервують, мають получить по носі.
34. Я похмурий від злості.
35. Я не засмучуюсь, якщо до мене ставляться гірше, ніж мали би.
36. Я не звертаю увагу на тих, хто намагається мене вивести з рівноваги.
37. Мене гризе заздрість але я цього не показую.
38. Мені здається, що наді мною сміються.
39. Я не виражаюсь, навіть якщо є бажання.
40. Я хочу бути прощеним.
41. Я не б'ю у відповідь.
42. Я ображаюся, якщо плани йдуть не по-моєму.
43. Буває,що люди дратують мене власною присутністю.
44. Я не думаю, що існують люди, яких я по-справжньому ненавиджу
45. Я не довіряю чужинцям, ніколи.
46. Якщо мене дратують, я можу не стриматися і висказати все, що думаю.
47. Іноді шкодую про власні дії.
48. У стані розлюченості можу вдарити когось.
49. З десятирічного віку я не переживаю почуттів гніву/злості/люті.
50. Я часто відчуваю себе на межі і можу вибухнути.
51. Мені здається, що люди вважали би мене складною людиною, якби знали мої почуття та думки.
52. Я вважаю, що без таємної причини люди не здатні роботи мені приємні речі.
53. Я кричу у відповідь на крик.

54. Я засмучуюсь від невдач.
55. Я б'юся не більше і не менше за інших людей.
56. Я можу пригадати ситуації, коли в стані люті і злості ламав речі.
57. Я відчуваю, що здатен почати бійку першим.
58. Я відчуваю несправедливість щодо себе та свого життя.
59. Я раніше вважав, що люди говорять правду але тепер сумніваюся
60. Я використовую ненормативну лексику тільки в момент злості.
61. Мене мучить совість, якщо я роблю щось не так/неправильно.
62. Я буду застосовувати силу, якщо мої права будуть порушувати.
63. Я можу вдарити по столі аби виразити незадоволення.
64. Я грублю людям, які мені не подобаються.
65. Я не маю недругів, які готові нанести мені шкоду.
66. Я не здатен поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я думаю, що живу неправильно або не так, як судилося.
68. Я можу назвати людей, які здатні вивести мене з рівноваги й до бійки.
69. Я не засмучуюсь через дрібниці або маленькі неприємності.
70. Я не думаю, що люди спеціально виводять мене на лють чи злість.
71. Я можу погрожувати людям але не збираюся ці погрози приводити у дію
72. Я відчуваю себе занудою останнім часом
73. Я підвищую голос під час конфронтації
74. Я намагаюся не показувати своє погане ставлення до людей.
75. Я готовий погодитися ніж сперечатися.

Уточнювальні запитання з відповідями: “Так”, “Ні”

76. Чи вважаєте Ви, що від початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року, Ваш психоемоційний чи фізичний стан погіршився?
77. Вкажіть Ваш вік: від 10 до 14, від 14 до 18, від 18 до 35, більше 35
78. Чи вважаєте Ви, що ваш гнів/злість та лють стали сильніше від початку війни?

79. Чи переживаєте ви апатію, втому або ж фрустрацію? До початку війни було так само чи щось змінилося?
80. Чи Ви були свідками насилля в ході повномасштабного вторгнення, військових дій(бомбардування, наступ, обстріл тощо) чи самі постраждали від війни (фізично, економічно, матеріально тощо). Можете поділитися досвідом "Інше..."
81. Скажіть, Вам було легко пройти це опитування?

Додаток II

Ключ до опитувальника агресивності та ворожості А. Баса-А.Даркі

Відповіді «так» позначаються «+», а відповіді "ні" позначаються "-". Збіг з відповіддю оцінюється в 1 бал, сума яких збільшується на коефіцієнт (К).

Форма агресії	Так(+)	Ні(-)	До
1. Фізична	1; 25; 33; 41; 48; 55; 62; 68	9; 17	11
2. Вербальна	7; 15; 23; 31; 46; 53; 60; 71; 73	39; 66; 74; 75	8
3. Непряма	2; 10; 18; 34; 42; 56; 63	26; 49	13
4. Негативізм	4; 12; 20; 28	36	20
5. Роздратування	3; 19; 27; 43; 50; 57; 64; 72	11; 35; 69	9
6. Підозрілість	6; 14; 22; 30; 38; 45; 52; 59	65; 70	11
7. Образа	5; 13; 21; 29; 37; 44; 51; 58	-	13

8. Аутоагресія	8; 16; 24; 32; 40; 47; 54; 61; 67	-	11
----------------	--------------------------------------	---	----

Індекс агресивності: $IA = (\langle 1 \rangle + \langle 2 \rangle + \langle 3 \rangle) : 3$

Індекс ворожості: $IB = (\langle 6 \rangle + \langle 7 \rangle) : 2$

Рівень агресивної мотивації $PAM = \langle 1 \rangle + \langle 2 \rangle + \langle 5 \rangle$ (Мах = 34 б.)

Інтерпретація результатів

Нормою для **IA** є величина, що дорівнює 21 ± 4 , а для **IB** - $6,5-7 \pm 3$.

Необхідно враховувати, що **PAM** та **IA**: якщо $PAM > IA$, отже є потенціал агресії; якщо $PAM < IA$, отже йде придушення особистості.

Детальніше ознайомитися із опитувальником та методом інтерпретації на http://ni.biz.ua/14/14_3/14_3122_blank-dlya-otvetov-.html